

Мирослава МАЙСТРЕНКО

НІЧ У ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА І ДАВНІ КОСМОГОНІЇ

У поезії Шевченка, як в дзеркалі, відбилися різні грані життя українського народу, висвітлився склад його буття та мислення, сягаючи найглибших часових орієнтирів. Проблема онтології постала яскравим варіантом давніх космогонічних уявлень про світ, вирізьбила його національну модель як гармонійну частину єдиного цілого, накреслила картини первісного світобачення. У давніх космогоніях людства воно ілюструє дрімотний стан хаотичного буття — Нічну Темряву, з якої починалося життя у Всесвіті. Очевидно, петербурзькі білі ночі вирізьбили образну паралель українських місячних ночей, навіяли відчутну глибину нічного світила. Срібний перстень на руці мертвого хлопця відбиває холодним блиском металу, що виграє при місячному сяйві в тілі юнака. Ніч — царица мертвих. У “Причинній” холодна природа срібла і місячного саява ідентифікуються.

Вночі починають своє життя різні сотворіння природи (“Кричать сови, спить діброва, Зірочки сяють, Понад шляхом, щирцею Ховрашки гуляють”). Сичі і пугачі розривають нічну тишину тривожними голосами, віщуючи недобре (“Ой застогнав сивий пугач В степу на могилі”). Проте піком інтенсивного життя стає північ. Опівночі впливають з Дніпра русалки, колись дівчата з передчасно обірваним молодим життям, і граються на піску (балада “Причинна”). На березі

порослого осокою ставка опівночі повторюється одна і та ж історія трьох утоплеників: матері, дочки, кучерявого рибалки (балада “Утоплена”). В “Русалці” трагічна метаморфоза дівчини на русалку відбувається “серед ночі” і зринає щоразу в один час (“Уже з тиждень, як росту я, З сестрами гуляю опівночі”). Чари ворожки в “Тополі” набирають силу опівночі.

Опівночі починається вакханалія нехрещених душ у “Причинній” (“Зареготались нехрещені... Гай обіззався; галас, зик, Орда мов ріже. Мов скажені, Летять до дуба... нічичирк”). В опівнічний час вони звертаються до місяця: “Світи довше в чистім полі... Поки відьми ще літають, Поки півні ще співають...”.

Треті півні — різка межа ночі і дня, початок світанку. Спів третіх півнів раптово обриває дії демонічних сил ночі (“Треті півні: кукуріку! — Шелеснули в воду”), повертає привида до могил (“Провалився козак, Стрепенувся байрак, А могила застогнала”) і ставить все на свої місце (“І ніхто не знає того дива, що твориться Серед ночі в гаї”).

Ніч — пора безпосередніх виявів найніжнішого людського почуття: Ярема освідчується Оксані в місячно-зоряну ніч.

Вся краса і вся сила чарівно-романтичних мальовничих українських ночей розкриється Шевченкові на заслання в глухих закутках одноманітно-пустельного Заураля, покороного імперією. В Орській фортеці, у вступі до поеми “Княж-

на” Шевченко відтворить те, що може діятися в Україні місячно-зоряними ночами. “Розкажи”, — просить поет вечірню зорю:

Як у полі на тополі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає... [5, т. 2, 20].

На зелених вітах верби, згадує Шевченко, гойдаються нехрещені діти. І він ніжно звертається до місяця та зорі, як до добрих і давніх знайомих (“Місяцю мій ясний...; Зоре моя...”).

Спілкування поета зі зоряними світами починалося з ранніх літ. Під час чумакування з батьком на мажі зоряними ночами українським степом в одинадцятирічному віці, за словами поета, в пору “найніжнішої молодості” виникав той особливий стан, коли хотілося “обняти оком душі цілість в часі і просторі”, появлялася потреба “вживатися” у безмір Всесвіту. “Те, що переживав тоді, коли колеса чумацької мажі тихо скрипіли, — зазначає П. Зайцев, — а місяць своїм таємничо-сріблястим сяйвом заливав безмежний степ, лягло потім в основу відповідних космічних мотивів в його ранніх поезіях” [2, 19]. Балада “Причинна” сповнена ритмікою рідних космічних мелодій, насичена яскравими етюдами мальовничої української природи. У вступі до “Гайдамаків” виразно бринять ніжні струни глибоких вражень далекого дитинства. Красу українського степового ландшафту у “Перебенді” Шевченко змалював такою, якою переживав з ранніх літ і яку відчував своїм художньо-поетичним хистом (“Кругом його степ, як море Широке синіє; За могилою могила. А там — тільки мріє”). Думка старого кобзаря Перебенді сягає широт високого неба, проривається до космічних обріїв (“Спочине на Сонці... І знову на небо...”).

День і Ніч, Сонце, Місяць і Зорі належать до важливих онтологічних проблем світу. Небесні світила утримують вселенський лад, репродукують творчі сили

Землі і як складники одного космічного цілого символізують найвищу красу Всесвіту.

Проте кожен народ має свій Олімп і свій Пантеон у світобудові, свій набір основних божеств-символів та архетипних міфологем, які увиразнюють національне світовідчуття, розкривають його специфіку. У багатьох народів існують великі космогонічні поеми, що демонструють національні ієрархії світових онтологічних орієнтирів: у греків — “Теогонія” Гесіода, у скандинавів — “Елла”, в італійців — “Божествена комедія” тощо.

Струнку концепцію найдавнішого міфологічного світовідчуття про походження світу з розлогою генеалогією богів та каталогами міфологічних фігур подає “Теогонія” Гесіода. За Гесіодом та пізнішими античними авторами (Лукіаном, Аполлодором, Павсанієм) Темрява старша від Світла, Ніч від Дня, Місяць від Сонця. Початком світу Гесіод вважає безмежно-пустуючу безодню Хаос; пізніше з’являються Гея-Земля, Тартар і Любов-Ерот, що притягує один до одного всі компоненти та елементи світобудови. Від союзу Темряви з Хаосом виникають Ніч, День, Ереб, Повітря. Від Ночі з Еребом — Доля, Старість, Смерть, Сон, Немезида, Радість, Дружба, Співчуття, Мойри, геспериди тощо (“Теогонія”, 211—232). Перелік абстракцій у Гесіода великий.

У Біблії первісний акт світобудови також пов’язаний із Темрявою; “На початку сотворив Бог Небо і Землю. Земля була пуста й порожня та й Темрява стояла над безоднею...” (книга Буття 1).

В українській літературі немає таких розлогих та чітких космогоній. Космогонічні уявлення українців про походження світу дає фольклор і поезія Шевченка, який засвоїв і відкрив всю безодню давньоукраїнського міфологічного простору. У творах поета знаходимо набір важливих ключових міфологем з накресленими контурами світобудови та національним образом світу. І ці уявлення виразно резонують з концепціями найдавніших космогоній людства. Так, тема старшинства Ночі в персоніфікованому

образі жінки-матері звучить у “Катерині”:

Спочивають добрі люде,
Що кого втомило;
Кого — щастя, кого — сльози.
Всіх нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати [5, т. 1, 52].

Можливості таємничої Ночі, її небесні перспективи та земні ландшафти оспівані в європейській літературі з найдавніших часів. В Гомера Ніч чорна, божествена, повита священною пільмою. Вона спускається або нависає з Неба, поступово огортаючи Землю темрявою:

Сонце тим часом зайшло, і тіннями
вкрились дороги (“Одіссея”, XV, 185)
Насувалась Ніч божествена
 (“Одіссея”, VII, 283—284).

Темна Ніч особливо неприємна на війні. Достеменно правдиво відтворює Гомер зимові ночі на бойовищі під відкритим небом:

Настала вже ніч непривітна,
й льодовий
Вів Борей. Із хмари посипало
снігом холодним
Позамерзли щити і льодом
взялись кришталевим.
 (“Одіссея”, XIV, 475—477).

Отже, Ніч — не тільки персоніфікація, а й етично-естетична категорія. Поет оспівує голубі простори вкритого зорями Неба, виділяє в небесних глибинах зоряну красу Плеяд, пізній захід Волопаса, милується рухом Ведмедиці, яку інші народи називають Возом (“Крутиться Віз той на місці й лише вигляда Оріона” — “Одіссея”, V, 274). Гомерівський ноктюрн про пастуха під зоряними світами у восьмій пісні “Іліади” вражає ідилічною гармонією людини і природи (“Іліада”, VIII, 555—559). Ніч божественно прекрасна в поезії Горация “До Неери”:

Nox erat et caelo fulgebat luna sereno
Inter minora sidera (Epod. XV, 1—2)
“Ніч була. І на погідному небі серед
маленьких зірок яскраво світив місяць”.

Красу зоряних небес тонко відчуває Евріпід. У вступних рядках “Іфігенії в Авліді” душа Агамемнона дивно резонує з безмовно-холодним небом, засіяним світанковими зорями (р. 8—12)

Ніч, покрита священною пільмою, — щедра годувальниця снів і сновидінь. У поезії Гомера Сон — матеріалізована персоніфікація. Його вливають в очі (“Солодкий Афіна Сон йому в очі влила і мила зімкнула повіки” — “Одіссея”, V, 491—492). Сон оповиває Одіссея (“Одіссея”, IV, 809), не сходить на повіки Менелая (“Іліада”, X, 25—26), злітає за велінням Зевса до швидких ахейських кораблів, входить до намету Агамемнона і веде з ним розмову (“Іліада”, П, 16—18). Порівняймо у Шевченка (“...на крильях волшебника Морфея перелетел в Орську крепость...” [5, т. 5, 75], В “Іліаді” та “Одіссей” Сон божественний, солодкий, дрімотний, нездоланий. Він — брат Смерті (“Іліада”, XV, 231). Сон Ахілла після загибелі Патрокла належить до найяскравіших підсвідомих інтенцій людської душі в європейській літературі (“Іліада”, XXIII, 70—89).

Шевченкові сні оповиті серпанком ідилії, забарвлені найсокровеннішими бажаннями його серця, часто прозоро-ілюзорні, проте віщі, завжди спрямовані в майбутнє (“На панщині пшеницю жала...”, “Сестрі”, “І досі сниться...” та інші). За Гесіодом, людські сні — плоди Ночі та вічного Мороку.

Вночі, коли річі покриваються імлою і зливаються з лоном матері Землі, втрачаючи чіткі грані, природа відбиває своїм внутрішнім світлом. Місячне сяйво як первинний архетип світла збуджує таємничу силу живих тіл та творить природи, виявляючи їх первозданну сутність, розбурхує хтонічні та демонічні сили Землі. Невидимі вдень, вони розкриваються вночі (балади “Причинна”, “Русалка”, “Утоплена”). Утримуючи таємницю вселенського гріха, Місяць вселяє страх. Він не втрачає яскравості протягом року і володіє правом давати або не давати воду полям. У моделі хліборобського космосу місячно-зоряне небо є головним орієнтиром природного життя: воно сповіщає

хліборобові погоду, вказує дні сільсько-господарських та польових робіт.

Первісною основою відліку часу були зміни фаз Місяця. На зорі людської історії періоди сонцестояння і рівнодення не вміли визначати з точністю і розраховували їх, приєднуючи до найближчої фази повного або нового Місяця. І кожна важлива церемонія відбувалася тоді, коли Місяць знаходився у потрібній фазі. Гомерівська людина орієнтувалася в часі за змінами місячного кола, наприклад в “Одісеї”:

Місяць один тільки зникне у небі,
а другий настане,
Вернеться він додому...
 (“Одіссея”, XIV, 169—170).

Тому в старогрецьких міфах Сонце поступається першістю місяцеві. Геліос — брат Місяця-Селени та Еос. Він прокидається вранці після темряви Ночі зі співом півнів, своїх священних птахів. Управляючи колісницею, запряженою четвіркою коней, Геліос долає шлях від прекрасного палацу на Сході, біля Колхиди, до такого ж пишного палацу на Заході, де він розпрягає своїх коней і відпускає пастися на Островах Блажених (Гомерівський гімн до Геліоса; Гомерівський гімн до Афіни; Гесіод “Теогонія” 371—37; Павсаній V, 25, 5; Гігін “Міфи”, 183 та інші автори). Він повертається назад додому, за течією Океану, який омиває та очищає світ. Розмістивши колісницю і коней на позолоченому поромі, виготовленому для нього Гефестом, Геліос цілу ніч спить у затишних хоромах (Аполлотор II, 5, 10; Афіней XI, 39). Рецепцією тих античних уявлень про Сонце та його небесні шляхи здаються рядки Шевченкового “Перебенді”:

Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає
[5, т. 1, 71].

Підпорядкованість Сонця Місяцеві аж до того часу, коли Аполлон зайняв місце Геліоса, перетворивши бога Сонця в інтелектуальне божество, є характерною рисою старогрецького міфу про Геліоса, божества чоловічого роду.

В українській мові Сонце, небесне світило, — середнього роду. Яскраво виражена колова форма Сонця символізує життя, невмиручість родинного кола, вічність та невичерпність родоводу. Проте ідентифікація назви небесного світила (Місяць) з календарним відліком часу (місяць) в українській мові засвідчує панування культу Місяця у космогонічних уявленнях нашого народу з найдавніших часів.

Англійський міфолог Р. Грейвс, спираючись на факти античної історії, літератури, археології, на порівняльне вивчення релігії, міфології, етнографії, на астрономо-астрологічні дані, в багатьох своїх художніх та наукових працях сконцентровує свої інтереси на Білій (блідій) богині Селені, Священній цариці, Музі, космічній Праматері і долі минаючого Року (“Золоте руно”, 1944 рік; “Біла богиня”, 1948 рік; “Дочка Гомера”, 1955 рік; “Міфи стародавньої Греції”, 1955 рік). Мономіф Р. Грейвса про Білу богиню зводиться до різних архетипів богині Селени-Місяця та тріадичного розуміння її сутності. За Р. Грейвсом, три фази Селени — молода, повна і надщерблена — нагадують три фази матріарха: юну дівчину, жінку шлюбного віку, німфу і стару жінку [1, 7].

Нечуй-Левицький наголошував на астральному характері української міфології [4, 7—8]. У прадавніх українців небесні світила вважалися божествами і найбільша шана серед них належала Місяцеві. Астральна тріада Сонце-Місяць-Зоря з головним божеством Місяцем вишановувалася на теренах України з часів Трипілля. Наші предки, віддаючи перевагу Місяцеві, відзначали його народження разом зі святом Різдва світу (24—25 грудня), яке за своїми обрядами та ритуалами було святом космічного вогню. Вістунка Зоря, що з’являлася напередодні Різдва світу 24 грудня, сповіщала про вступ сонячної системи в головне сузір’я Перуна-Стрільця. Тоді дозволяли їсти кутю — жертвовну страву на честь Сварога-зодіака [3, 211].

Різдвяні та щедровечірні свята прославляли культ плуга, хліборобства та родинного життя. У колядках та щедрів-

ках співалося, що Місяць і Зоря творять воду — джерело хліборобства. Тому на щедрій вечір, в день народження Місяця, ходили з плугом, імітуючи оранку. Колядки та щедрівки величали сім'ю світлих небесних богів: пана Господаря, Господиню, їхню дочку Панну та їхнього сина — красного Панича. З інших колядок дізнаємося, що пан Господар — то ясний Місяць, Господиня — Сонце, Панна — Зоря, а красний Панич — дрібний Дощик. У відомій щедрівці “Ой кувала сива зозуленька” співається, що “Ясний місяць — то є сам господар”, “Ясне сонце — то є його жінка”, “Ясні зіроньки — то є їх дітоньки”. Різнобарвні українські щедрівки світаються живим астрономізмом наших далеких предків, тішать безпосереднім зв'язком людського і космічного, ілюструючи велику та просту істину про людину як органічну частку живого Космосу. Весь український фольклор астрономічний, і вся поезія Шевченка носить астральний характер.

У Шевченковому хліборобському космосі як національному образі світу небо є важливою координатою духовності, вершиною етично-естетичної формули, в якій астральна тріада Місяць-Зоря-Сонце символізує космічний вогонь і найсвітліші первені світу. Тому божествене часто імплікується в астральному. Так, у “Гайдамаках” Шевченко висловлює думку, що Місяць ближчий до Бога, ніж люди (уривок “А тим часом місяць пливе оглядать...”). У вступі до поеми “Княжна” зоря виступає посередницею між Богом і поетом.

Місяць і Зоря — протагоністи Шевченкового Олімпу. У вступі до “Гайдамаків” звучить ніжна рефлексія поетової душі на місячне сяйво (уривок “Ти вічний без краю...”). У пісні “Треті півні” лунає тривожний місячний ноктюрн (“Місяцю мій ясний! З високого неба Сховайся за гору, бо світу не треба; Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось...”). Розпачливим болем забарвлене звернення Гонти до зір. (“Праведні зорі! Сховайтесь за хмару...”). Ніжним зверненням до зорі досвітньої відкривається “Невольник”. Зворушливо почи-

нається і завершується вступ до “Княжної” (“Зоре моя! Мій друже єдиний!”). Улюблена пісня Шевченка “Ой зійди, зійди та зіронько та вечірняя...” гармонійно вписується в місячно-зоряну тематику його творів. Крім того, природа Шевченкового космосу, досконалого і прекрасного, антропоморфна. Язичницьким божеством з могутніми потенціями Зла і Добра зображене Сонце у “Плачі Ярославни”. Зорі у Шевченка — “карі очі”, Місяць — юнак, Зоря — дівчина, подруга, кохана, Муза, небесна супутниця поета від рідних милих серцю видноколів до чужинних обривів, недоступне джерело краси, символ України, сама Україна, її іпостасі в космосі. Шевченкова Зоря — аналог середземноморської Селени, дівчини-жінки-матері, небесної богині, Священної цариці, космічної Праматері, відгомін міфологічного світовідчуття прадавнього матриарха, такого далекого і одночасно такого близького українській душі, синонімічна паралель гомеровської розоперстої та златошатної Еос, божественної і одночасно людської. В живому й одухотвореному Шевченковому Космосі, нічному чи денному, все нагадує про людину.

Немає сумніву, що Шевченкова концепція Ночі і зоряного Неба відкриває дуже давній субстрат української культури. Його індоєвропейські корені сягають невичерпної глибини, проте є самобутнім варіантом давніх космогоній про походження світу. В них пульсує поетична природа всесвіту, природа космосу і природа української душі, гармонійної з космосом.

Цитована література:

1. *Грейвс Р.* Мифы древней Греции. — М., 1992. — 620 с.
2. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. — Нью-Йорк—Париж—Мюнхен, 1955. — 452 с.
3. *Знойко О. П.* Мифи Київської землі та події стародавні. — К., 1989. — 303 с.
4. *Нечуй-Левицький Іван.* Світогляд українського народу. — К., 1993. — 86 с.
5. *Шевченко Т.* Твори: В 5 т. — К.; Т. 1., 1978, — 373 с.; Т. 2, 1978. — 365 с.; Т. 5, 1979. — 567 с.